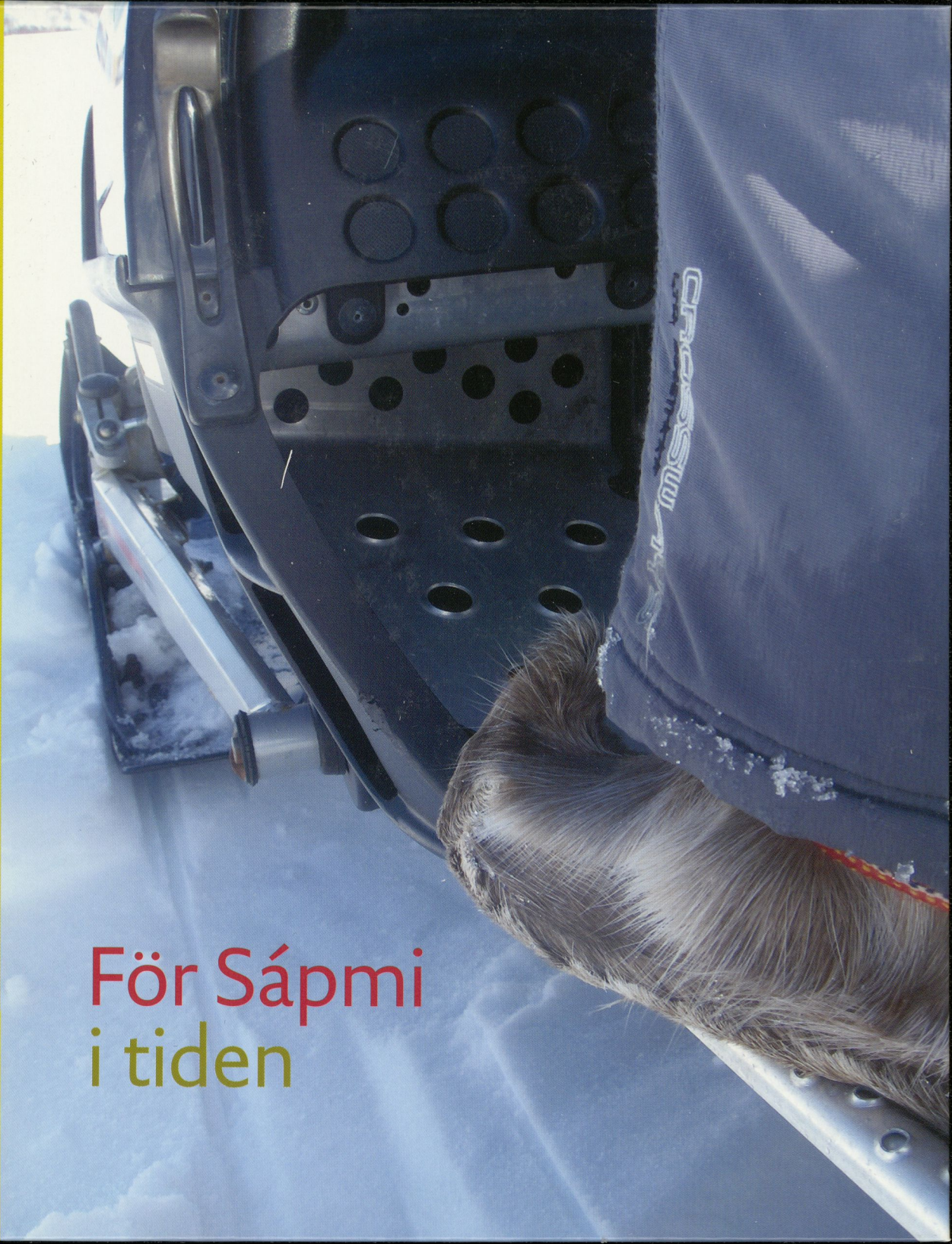

För Sápmi
i tiden

För Sápmi
i tiden

FATABUREN 2008

För Sápmi i tiden

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2008

Red. Christina Westergren och Eva Silvéén

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2008
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktörer Christina Westergren och Eva Silvén
Bildredaktör Emma Palmér
Omslag och grafisk form Lena Eklund
Framsidas bild foto Victoria Harnesk
Baksidas bild foto Hélène Edlund. Nordiska museet
Bilder på för- och eftersättsblad foto Eva Silvén

Tryckt hos NRS Tryckeri, Huskvarna 2008
ISSN 0348 971 X
ISBN 978 91 7108 523 8

Samer i bild – bilder av samer

Ett fotografi och tre berättelser

Så länge människan har kunnat fotografera har fotografier använts för olika syften. Fotografiets möjlighet att fånga ögonblicket – sanningen – medförde att bilden som källa under lång tid varken ifrågasattes eller problematiserades. Ett porträtt förväntades visa hur en person såg ut. Nu vet vi dock att många av de tidiga fotografierna var tillrättalagda för att passa olika ändamål. Syftet har i många fall också förändrats och bilden har kommit att brukas på helt andra sätt än vad som från början var avsett. Frågor om när och varför bilden togs, vilka de avporträtterade är, varför de står på en viss plats och på ett visst sätt och är klädda som de är – och frågor om hur bilden sedan har brukats – innebär att vi kan närma oss ett mer mångfasetterat porträtt. Dessa frågor har följt mig när jag haft förmånen att fördjupa mig i fotografen Nils Thomassons fotografiska samling som idag finns på Jämtlands läns museum i Östersund. Samlingen omspanner ungefär sjuttio års verksamhet och innehåller en anseelig mängd fotografier av

JOHAN JONSSON är 1:e antikvarie och avdelningschef vid Jamtli, Jämtlands läns museum, med ansvar för bland annat läns museets samlingar.

samer och samisk verksamhet. Jag har här framför allt fastnat för porträttet av de samiska tvillingpojkarna Paulus och Jonas Fjällström. Historien om detta fotografi börjar en sensommardag 1906.

Fotografen kommer till Tranris

Sommaren 1906 kontakter Brita och Jon Fjällström fotografen Nils Thomasson i Svedje utanför Oviken. Brita och Jon vill att han ska fotografera dem och deras barn på gården i Tranris. Vid något tillfälle under sensommaren åker Nils Thomasson till dem med sin lådkamera och sina glasplåtar. Väl framme tar han, vad vi vet idag, fyra bilder.

Den första kamera Nils Thomasson ägde var av tyskt märke. Han kunde ladda kamerans kassett med fyra glasplåtar. Om han ville ta fler bilder var han tvungen att ladda om kassetten. Han berättar själv att detta ofta utfördes i jordkällare där det var riktigt mörkt. Kanske kan tidens teknik förklara att det blev just fyra bilder.

Två av de bilder som Nils Thomasson tog föreställer tvillingpojkarna Paulus och Jonas. På den första bilden har barnen ställts bredvid varandra. Till höger om barnen syns en husvägg. En av pojkarna tittar in i kameran medan den andre ser på sin bror. Troligen är fotografen inte nöjd med bilden utan låter arrangera en andra bild. Den bilden består av två viktiga element, dels pojkarna och dels ett hus i bakgrunden. Genom att placera den ene pojken på knä framför den andre samt låta dem titta ut åt höger skapar Nils Thomasson en linje i fotografiet från nedre högra hörnet upp till det vänstra övre hörnet. Huset i bakgrunden förstärker känslan av djup i bilden.

Nils Thomassons andra bild på tvillingpojkarna Paulus och Jonas Fjällström.
Foto Nils Thomasson. Jämtlands läns museum.

Den tredje bilden visar tvillingpojkarna sittande i gräset på var sida av lillebror John Teodor, som föddes samma vår. John Teodor har en kudde bakom sig för att kunna sitta upprätt. Slutligen tar Nils Thomasson en bild av hela familjen. Fadern Jon står vänd i profil och blickar från sin position till vänster i bilden mot höger medan de övriga familjemedlemmarna tittar in i kameran. Arrangemanget skapar, liksom på bilden av tvillingpojkarna, liv. Genom att placera mannen i vinkel i förhållande till övriga familjen markerar fotografen också skillnad mellan fadern och modern med barnen. Kompositioner där fotografen arbetar med olika typer av linjer för att skapa djup, höjd eller bredd återfinner vi i en mängd porträttfotografier redan från fotografins begynnelse. Det handlar om att göra bilden behaglig att se på men även om att uppfylla samtida konventioner, som att visa att mannen har en annan roll än övriga familjemedlemmar.

Nils Thomasson var vid sin resa till Tranris relativt nyetable-rad som fotograf. Vintern 1898 gick han i lära hos fotografen Olof Östling i Gävle. Då han kom tillbaka från Gävle slog han sig ned på gården i Svedje, väster om Storsjön i Jämtland, där en del av huset byggdes om till ateljé. Med Svedje som utgångspunkt verkade Nils Thomasson som fotograf i en stor del av västra Jämtland under drygt femton år. Förutom att åka runt i byarna på uppdrag och fotografera familjer, arbetslag och högtider tillbringade han tid på fjället som renägande same och han var också i Åre för att fotografera turister. Efter ett antal års flackande mellan Oviken och Åre beslöt han att flytta den fotografiska verksamheten till Åre. Han uppger själv i en intervju att orsaken var den växande vinterturismen där. Han var tvungen att vistas i Åre under en så stor del av året att det inte fanns möjlighet att bo kvar i Oviken. Flytten skedde 1916.

Fotografiet på Hällingsåfallet som blev publicerat i STF:s årsskrift 1905. Foto Nils Thomasson. Jämtlands läns museum.

Svenska vyer

Det berättas att Nils Thomasson i början av 1900-talet utöver beställningsuppgifterna cyklade omkring i trakterna av Åre och sålde vykort, framför allt med landskapsvyer. Det var oerhört populärt att skicka vykort i början av 1900-talet. År 1904 skickades det nästan femtio miljoner vykort i bara Sverige. Många fotografer specialiserade sig på vykort. De

reste runt i landet och fotograferade byar, städer och landskap. Andra gjorde som Nils Thomasson, sålde vykort som en del i sin rörelse.

Vykortsfotograferna blev i hög grad delaktiga i skapandet av det som i dag brukar kallas »svenska vyer«. I dessa ryms en hel värld av associationer och minnen. Vykorten sänder ett ordlöst budskap, ofta ett starkt känsloladdat sådant. Det handlar om symboliska bilder av det svenska landskapet – ett landskap som egentligen inte finns någon annanstans än på vykortet. Genom att fotografera och sälja dessa scenerier deltog Nils Thomasson i skapandet av det landskap som så starkt kom att förknippas med Jämtland. Det handlade om bilder från fjällmiljöer som Sylarnas fjällmassiv, Åreskutan, Sockertoppen i Skäckerfjällen och hans kanske mest kända motiv, Hällingsåfallet som presenterades i *Svenska Turistföreningens årsskrift* 1905. På vykorten skapades de oändliga fjällen, skogarna och sjöarna. Här finns också tystnaden och ensamheten. Hit kan man längta.

Samer på zoo

Utöver dessa naturscenerier hade Nils Thomasson redan tidigare sett att det fanns möjligheter att sälja en annan sorts vykort. Som barn följde han med sina föräldrar och syskon på en årslång resa genom Sverige till Hagenbecks Zoo i Hamburg. De hade fått erbjudande om att komma till Hamburg med sina renar, tält och slädar för att agera utställningsobjekt. På Hagenbecks fanns en kuliss uppbyggd med fjäll och granar där de bodde. Där bodde även inuiter, kalmucker och flera folkgrupper från kolonierna på södra halvklotet. Området där familjen Thomasson vistades var inhägnat. Besökarna fick lö-

Familjen Thomasson på uppvisnings-
turné i slutet av 1800-talet. Resan gick
till Hamburg och på väg hem besökte de
Visby. Foto Jämtlands läns museum.

Från en av familjen Thomassons upp-
visningsresor finns också en affisch.
Jämtlands läns museum.

sa biljett för att kunna studera dem. De fick också möjlighet att köpa fotografier på samerna. Försäljningen gav samerna en extra intäkt och var uppskattad av besökarna.

Med denna erfarenhet var det inte svårt för Nils Thomasson att uppfatta att det bland turisterna i Åre också fanns en efterfrågan på vykort med samer. Någon gång under 1910-talet gick därför Nils igenom sina glasplåtar och plockade fram två bilder som han tagit ett antal år tidigare. Det var fotografiet på tvillingpojarna Fjällström och ett fotografi på familjen Kråik. Bägge hade tagits som privata bilder. De var ämnade som minnen åt familjen att samtala och berätta kring.

Nils Thomasson lät trycka fotografierna och sälja dem som vykort till turister i Åre. Senare skulle de också säljas av bokhandlare bland annat i Östersund. Vykorten förtydligades med bildtexter. Tvillingpojarna Fjällström fick texten »Lappbarn från Jämtland« och familjen Kråik fick texten »Lappkvinna med barn, Jämtland«. Texterna tyder på att vykortet riktade sig till en publik utanför länet.

Vykortet med tvillingpojarna Fjällström och familjen Kråik ingick i skapandet av bilden av samerna på samma sätt som landskapsbilderna ingick i skapandet av bilden av Jämtland. Vykortet framställde samerna som det traditionella i förhållande till det moderna som turisterna stod för. Samerna representerade också det annorlunda och exotiska för många av köparna. »Luftturisterna« från England hade troligen aldrig tidigare sett en same. Kanske hade de läst om dem i någon av de många reseskildringar som florerade vid sekelskiftet 1900. Nils Thomasson själv berättar vid ett tillfälle om en av de många turister som besökte Åre och gärna ville se ett »lappläger« och en renhjord. Det var svensk-amerikanen Adolf Aspegren från

Vykort föreställande Anna Kråik med två av sina barn. Vykortstexten lyder
»Lappkvinna med barn«. Foto Nils Thomasson. Jämtlands läns museum.

Malmö. Nils tog med honom upp på fjället och Aspegren kunde senare konstatera att han rest jorden runt men aldrig sett ett sådant skådespel.

Samerna stod dessutom för det oföränderliga och det primitiva. Samerna var en del av naturen, ett naturfolk som stod lägre i utveckling än den moderna människan. De utgjorde något annat, hörde till »de andra« – de normala var turisterna. Den skapade bilden fick till följd att det skrevs kontrakt vid Hagenbecks där det ställdes krav på hur samerna skulle se ut. Till exempel fick de inte klippa håret och endast använda vissa kläder. Det var viktigt att presentera den bild som besökaren förväntade sig.

Turisterna kunde köpa vykort för att ha som minnen och genom vykort kunde de också sända iväg sina upplevelser av mötet med samerna. Vykorten förmedlade en rad stereotyper om samerna och det samiska till många människor. Vykorten samspeglade också med till exempel Svenska Turistföreningens reseberättelser, där möten med samer var ett återkommande inslag.

Bilder av en ras

Några år efter att Nils Thomasson låtit trycka upp och börjat sälja vykort med tvillingarna Fjällström och familjen Kråik reste han ned till Ljusnedal i Härjedalen, för att möta professor Herman Lundborg och några av hans anställda vid Statens institut för rasbiologi. Institutet var ute på en av de många »lappundersökningar« som bedrevs under 1920- och 1930-talen i Lappland, Jämtland och Härjedalen. Herman Lundborg anlidade denna sommar, liksom vid flera andra tillfällen, Nils Thomasson som fotograf.

Thomasson hade i detta sammanhang en dubbel roll. Först etablerade han kontakt med de samebyar där institutet skulle genomföra sina undersökningar. Sedan fungerade han som institutets fotograf. Uppdraget var att porträttera ett urval av de samer som undersöktes. Det handlade om två bilder på varje individ – en framifrån och en i profil. Bilderna kunde inte helt ersätta det fysiska objektet men var onekligen mer lätthanterliga än alternativet som bestod av kraniologiska samlingar. Det fotografiska albumet gav en överblick och kunde ordnas systematiskt. Vidare hade fotografiet den fördelen att det var ett enkelt medium för att samla och transportera fakta och det var övertygande som presentationsform.

Redan innan det rasbiologiska institutet skapades hade Nils Thomasson kontakt med Herman Lundborg. Förutom forskning var Herman Lundborg också verksam som föreläsare och skrev flitigt om rasbiologi och rashygien. År 1919 arrangerade Lundborg en fotografisk folktypsutställning som turnerade i svenska städer. Samtidigt gav han ut boken *Svenska folktyper. Bildgalleri ordnat efter rasbiologiska principer och försett med en orienterande översikt*. Till utställningen och boken krävdes fotografiska illustrationer. Lundborg tog då kontakt med Nils Thomasson för att fråga om han kunde bidra med några bilder. I svaret till Lundborg framträder entreprenören Thomasson. Han försöker att i möjligaste mån tillfredsställa de önsksningar beställaren Lundborg har och om möjligt sälja fler uppdrag:

Åre den 27/11 1918
Dr Herman Lundborg
Uppsala

Härmed öfversändes en liten samling fotografiska kopior af de negativ jag har af jämtandslappar. Jag beklagar lifligt det jag ej kunnat vara i tillfelle taga några negativ efter den instruktion jag ärhållit för studiematerial. Skulle Dr Lundborg anse några af dessa kopior användbara för utställningen vore det ju mycket roligt i motsatt fall få de utan vidare retuneras! Kan jag sednare nedskicka några flera om det blir tillfelle för mig få taga några typer? Bilägger samtidigt de mig tillsända 2 ne kopierna.

Tecknar Högaktningsfullt
Nils Thomasson

Resultatet av deras kontakter finns i boken *Svenska folktyper*. Vid de uppslag som handlar om samerna återfinns förutom flera andra fotografier på samer från Jämtland de två bilderna på barnen Fjällström och familjen Kråik, men nu med nya bildtexter. För rasbiologerna var det avgörande att kunna fastslå personernas härstamning. I detta låg att kunna visa på rasskillnader inom olika geografiska områden och därför ordnades bildgallerierna oftast geografiskt. Det kunde exempelvis handla om lappar från Norrbotten, Norrbottensfinnar och bönder från Härjedalen. Bilderna fick här illustrera denna skillnad. Barnen Fjällström kallas för »Två jämtländska lappgossar (tvillingar)« och familjen Kråik heter »Jämtländsk lappmoder med sina barn«.

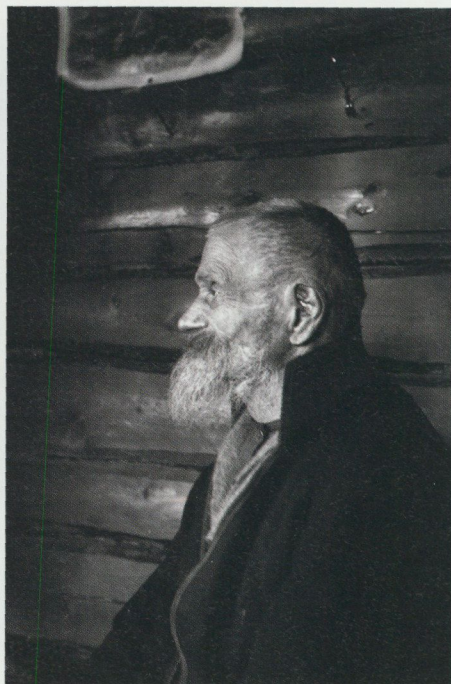
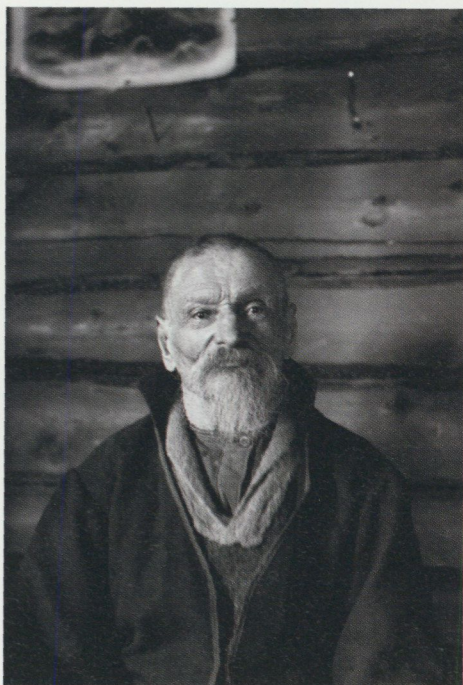
Fotografierna representerar nu inte längre den privata familjens minnen eller turistens bild av »de andra«. I detta sammanhang illustrerade de och gav legitimitet åt en för tiden högst vetenskaplig text. Fotografierna hade omvandlats till att bli något absolut. De blev bilder av en ras. För Herman Lundborg var det viktigt att på det här viset kunna stärka det som texten påstod. Samarbetet med Nils Thomasson var till stor hjälp när Lundborg skulle illustrera sina svepande beskrivningar av samerna. I *Svensk raskunskap* från 1928 skriver han:

Slutligen bör den lapska rasen omnämnas. [...] Den genuine lappen, som är liten till växten, är mörk, med strävt hår samt ett brett och rundat huvud. Ansiktet är brett över okbågarna med en liten, avsmalnande underkäke. Detta förlämnar åt lappens ansikte ett trekantigt utseende. Ansiktet sett från sidan verkar platt i jämförelse med den nordiska rasen.

Huvudets form som det viktigaste underlaget för den vetenskapliga forskningen får också genomslag i detta sammanhang. Lundborg har före publiceringen beskurit de bågiga fotografierna kraftigt. Den rekvisita och miljö som omgav fotografierna tidigare är inte av samma intresse, även om klädseln hade en avgörande betydelse. Genom att nyttja bilder av samer som var klädda i för samerna traditionella kläder kunde inte budskapet missförstås. Det fanns olika raser, de skilde sig åt, och tvillingpojkarna Fjällström fick utgöra ett exempel på detta.

De tre beskrivningarna av tvillingpojkarna Fjällström visar att en och samma bild kan brukas på många olika sätt och därigenom ges olika innebörd. Allt beroende på vilka berättelser som knyts till fotografiet och i vilket sammanhang det förekommer. I det privata är fotografiet på tvillingpojkarna relativt alldagligt

– liknande återfinns i tusental i museernas bildarkiv. Fotografiet har här varit en del av familjens minne som säkert gett anledning till samtal och frågor. Som vykort och i boken om de svenska folktyperna kan porträttet vara utgångspunkt för en diskussion om hur detta och andra fotografier har använts för att skapa en rad föreställningar om samerna och det samiska. Bilden på tvillingpojkarna är densamma men fotografiets komplexitet möjliggör helt olika tolkningar av brukare som familjen, turisterna och rasbiologen – alla med sina intressen och avsikter.

Lars Olsson Dorra. En bild en face och en bild i profil. Foto Nils Thomasson.
Jämtlands läns museum.